

بررسی و نقد ترجمه نونیه ابوالفتح بُستی به زبان فارسی؛ با تکیه بر اصل کمیت

۱- احمد حیدری*، ۲- علی اصغر قهرمانی مقبل**، ۳- ناصر زارع***، ۴- مسلم زمانی****

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

۲- دانشیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

۳- استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

۴- استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۴/۱۰)

چکیده

نظریه پردازان از ترجمه شعر به عنوان دشوارترین نوع ترجمه یاد کرده‌اند. اصطلاح «ترجمه‌ناپذیر» عنوانی است که گویای وجود چالشی عمیق در ترجمه این نوع اثر ادبی است. این چالش به دلیل تغییرات عمده‌ای است که در شکل و ساختار ترجمه شعر اتفاق می‌افتد و آن را از متن اصلی بیگانه می‌کند. ظرافت و ریزه کاری‌های ادبی موجود در شعر، نظریه پردازان ترجمه را بر آن داشته تا به ارزیابی ترجمه از دریچه برابری و تعادل از حیث شکل و ساختار پردازند و به صورت‌های متفاوت زبان‌شناختی دو زبان (مبدأ و مقصد) در فرایند ترجمه، توجه ویژه‌ای داشته باشند. در این جستار، به روش توصیفی - تحلیلی و مقابله متن مبدأ و مقصد به بررسی اصل کمیت به عنوان یکی از اصول مهم در ایجاد تعادل و برابری میان متن مبدأ و مقصد می‌پردازیم. سپس ارزیابی مفهوم «کمیت» را در ترجمه نونیه ابوالفتح بُستی (قرن چهارم) از عربی به فارسی مورد توجه قرار می‌دهیم. این قصیده را بدرالدین جاجرمی - به شیوه نیمه آزاد - در قرن هفتم به زبان فارسی برگردانده‌است. نتایج نشان می‌دهد که با وجود تلاش مترجم در حفظ کمیت، ویژگی‌های نظام زبانی مقصد موجب روی آوردن به افزایش کمی از سوی مترجم شده‌است. افزایش کمی در دو سطح واژگانی و معنایی در ترجمه آشکار است. **واژگان کلیدی:** ترجمه شعر، برابری کمی، نونیه ابوالفتح بُستی، بدرالدین جاجرمی.

* E-mail: a.heydari@pgu.mehr.ac.ir

** E-mail: a_ghahramani@sbu.ac.ir (نویسنده مسئول)

*** E-mail: nzare@pgu.ac.ir

**** E-mail: moslemzamani1959@gmail.com

مقدمه

شعر به عنوان یک صنعت ادبی، ساختاری دارد که از ترجمه آن به عنوان یک چالش یاد می‌شود؛ زیرا شعر در بردارنده عناصری است که شاعر آن را آگاهانه به کار برده است. از این رو، همواره از مترجمان شعر انتظار می‌رود که در حد توان دقایق و جزئیات موجود در شعر مبدأ را با ظرافت و بدون ازدست رفتن ویژگی‌های آن به زبان مقصد منتقل کنند. در این میان، ترجمه شعر به شعر، به ویژه شعر کلاسیک به شعر کلاسیک، در صورت حفظ حداکثری سبک شاعر و انتقال تمام معنا، می‌توان آن را ترجمه‌ای نسبتاً وفادار تلقی کرد. بنابراین، ترجمه منظوم اهمیت شایانی نزد بلغا و نظریه پردازان ترجمه، داشته است.

رعایت صورت (فرم) شعر در یک اثر در کنار انتقال مضمون آن، هدفی است که مترجمان شعر را با چالش جدی مواجه می‌سازد. در این شرایط، مترجم ناگزیر یکی از دو اصل مهم، یعنی مضمون و یا شکل را قربانی دیگری می‌کند. علاوه بر این، هر نظام زبانی ویژگی‌هایی دارد که مترجم ملزم به تبعیت از آن است.

«برابری» یکی از اصولی است که مترجم توانمند و دقیق سعی دارد آن را در سطوح مختلف معنایی و شکلی رعایت نماید. یکی از جلوه‌های برابری شکلی در ترجمه شعر، اصل کمیّت است؛ بدین معنا که شاعر ضمن انتقال کامل مضمون، به اندازه، طول بیت شعر و تعداد ابیات نیز در ترجمه توجه می‌نماید و بدین طریق، سبک نویسنده را تا حد امکان به مخاطب در زبان مقصد منتقل می‌کند. اهمیت رعایت «کمیّت» زمانی آشکار می‌شود که بدانیم «ترجمه» در ادبیات کهن، صنعتی از علم بلاغت بوده است «و یکی از بلاغت، ترجمه گفتن است» (الرادویانی، ۱۹۴۹ م: ۱۱۵) و مهم‌ترین اصل بلاغت، «رعایت مقتضای حال» است که یکی از مباحث آن، «ایجاز، اطناب و مساوات» است. بنابراین، مترجم توانمند آن است که تمام تلاش خود را برای ایجاد برابری معنایی و واژگانی زبان مبدأ و مقصد معطوف نماید و همان طور که مساوات در بلاغت به معنای برابری واژگانی با معنای نهفته در آن است، در ترجمه نیز مطابقت ترجمه با اصل از حیث کمیّت واژگانی اهمیت بسزایی دارد. هدف از این جستار، بیان میزان وفاداری مترجم نسبت به متن مبدأ و نیز بیان میزان

تأثیر ساختار و نظام دستوری و زبانی دو زبان در ایجاد ترجمه با سبکی نزدیک به متن مبدأ است.

این پژوهش سعی دارد ترجمه منظوم نونیه ابوالفتح بُستی به فارسی را با تکیه بر اصل برابری کمی ارزیابی نماید. از این رو، نمونه‌هایی از ابیات قصیده برای تطبیق مبانی نظری بررسی و نقد شده است. با توجه به ویژگی‌های شعر و نگنجیدن آن در نظریه‌ای واحد، تلاش شده است تا از چند نظریه دیگر در این زمینه استفاده شود. نیومارک در این زمینه می‌گوید:

«وجود یک نظریه جامع برای ترجمه شعر غیرممکن است. تنها کاری که از عهده نظریه پرداز ترجمه برمی آید، این است که نگاه‌ها را متوجه احتمالات موجود نماید و به تطبیق موفق در این زمینه اشاره کند. این در حالی است که نظریه پرداز نباید بی پروا نظریه خویش را تحمیل نماید» (نیومارک، ۲۰۰۶: ۲۶۹).

برای عینیت در پژوهش، پس از مرور مسائل نظری مربوط به برابری کمی در ترجمه، به ارزیابی و تحلیل مقابله‌ای^۱ ترجمه قصیده به روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس داده‌های کتابخانه‌ای خواهیم پرداخت.

همان گونه که اشاره شد، محمدبن بدر جاجرمی در قرن هفتم، قصیده نونیه را به نظم ترجمه کرده است. شهرت و مقبولیت قصیده از سوی ناقدان و بلاغیون، معیار پژوهش برای انتخاب این ترجمه در بررسی و نقد بوده است. دو تصحیح از ترجمه قصیده نونیه وجود دارد: نخست تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه که در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران منتشر شده است (ر.ک؛ دانش‌پژوه، ۱۳۴۶: ۶۲۹-۶۳۹). تصحیح دیگر در کتاب مونس الأحرار فی دقائق الأشعار (ر.ک؛ الجاجرمی: ۱۳۵۰) آمده است. اساس کار ما در این پژوهش، تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه است؛ چرا که نسبت به تصحیح طیبی، اشتباهات کمتری به آن راه یافته است، هر چند از تصحیح طیبی نیز به صورت موردی استفاده شده است.

پرسش‌های پژوهش

این پژوهش می‌کوشد به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱- برابری کمی چگونه در ترجمه فارسی جاجرمی از نونیه ابوالفتح بستی رعایت شده‌است؟

۲- نمودهای افزایش و کاهش واژگانی در ترجمه عربی به فارسی نونیه چیست؟

بر این اساس، فرضیه‌های زیر را می‌توان مطرح کرد:

الف. بدرالدین جاجرمی با ارائه ترجمه‌ای نیمه‌آزاد، ضمن وفاداری به متن مبدأ، در ایجاد برابری کمی میان ترجمه نسبت به اصل عربی آن تلاش کرده‌است.

ب. بهره‌گیری مترجم از ردیف، به عنوان ویژگی خاص زبان فارسی، برای غنای موسیقی شعر در کنار استفاده از ترادف به منظور پوشش خلاء معنایی از عوامل افزایش واژگانی و حذف خلاقانه برخی واژگان از سوی مترجم، موجب کاهش کمی و در نتیجه، برقراری تعادل شده‌است.

پیشینه پژوهش

در باب ترجمه شعر به شعر و مباحث نظری مربوط به رعایت اصول برابری، پژوهش‌های ارزشمندی انجام شده‌است که در اینجا به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم:

مک بیت (۱۳۷۳) در مقاله‌ای با موضوع «ملاحظات درباره ترجمه شعر» (ترجمه سید محمدرضا هاشمی) به مسائل مربوط به اختلاف ساختمان نحوی در ترجمه شعر به شعر از عربی به انگلیسی پرداخته، معتقد است که رعایت نظم ساختاری شعر در ترجمه، موجب دقت و وضوح بیشتری در ترجمه می‌شود.

- سید محمدرضا هاشمی (۱۳۷۳) در «ملاحظات درباره نقد ترجمه شعر، با نگاهی به ترجمه شعر "سفر بیداران"»، به اختصار به برابری در دو سطح کمی و کیفی پرداخته‌است.

وی می گوید که مترجمان شعر برای وضوح و یا بنا بر شرایط نظام زبانی، به افزایش یا کاهش واژگانی روی می آورند.

- آذرنوش (۱۳۸۰) در مقاله «ترجمه اشعار کهن فارسی به عربی» و ویکتور الکک (۱۳۸۹) در مقاله «ترجمه الشعر شعراً بین العربیة و الفارسیة (فی القرون الإسلامیة الأولى)» به نمونه‌هایی از ترجمه اشعار کهن و روابط ادبی میان این دو زبان اشاره داشته‌اند. - رحیمی خویگانی و همکاران (۱۳۸۹) نیز در پژوهش خود «الترجمة عند الأدباء و البلاغیین الفرس القدماء» با تأکید بر ترجمه به عنوان یک صنعت بلاغی، نمونه‌هایی پراکنده از ترجمه شعر را ذکر کرده‌اند.

- شفیعی کدکنی (۱۳۸۱) «در ترجمه‌ناپذیری شعر»، ضمن مرور نظریات گذشته، از جمله جاحظ در باب ترجمه شعر، مترجم شعر را به مهندس و معمار دوم تشبیه می‌کند. وی معتقد است که مترجم توانمند آن است که با آگاهی دقیق از اجزای زبان و ساختار دستوری، نزدیک‌ترین ترجمه به اصل را ارائه دهد.

- سالار منافی اناری (۱۳۹۰) در پژوهش ارزشمند خود با موضوع «افزایش، کاهش و تطابق در ترجمه‌های انگلیسی شعر حافظ» معتقد است که مترجمان به سبب تمایل به بسط و توضیح معنا از شیوه افزایش واژگانی بهره برده‌اند.

- آل بویه لنگرودی (۱۳۹۲) در «چالش‌های ترجمه شعر از عربی به فارسی (با بررسی اشعاری از نزار قبانی، بدر شاکر السیاب و نازک الملائکه)»، به بررسی چالش‌های ترجمه شعر معاصر عربی و عناصر ترجمه‌پذیر و ترجمه‌ناپذیر آن پرداخته‌است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که دو عنصر موسیقی و عاطفه از مهم‌ترین عناصر ترجمه‌ناپذیر در شعر هستند.

- نرگس انصاری (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «وفاداری، بازآفرینی ادبی در ترجمه شعر (بررسی مقابله‌ای شعر جامی و شعر فرزدق در مدح امام سجاده^(ع))» به بررسی لایه‌های آوایی، واژگانی، بلاغی و... در ترجمه پرداخته‌است. مهم‌ترین نتایج پژوهش حاکی از این است که بازآفرینی ترجمه بیش از وفاداری مطلق است و یکی از دلایل اصلی آن، تفاوت ساختاری میان زبان مبدأ و مقصد است.

به‌رغم وجود چنین پژوهش‌های ارزشمندی، آنچه مسلم است اینکه تاکنون هیچ تحقیق مستقلی به موضوع «برابری کمی» در ترجمه شعر از عربی به فارسی و برعکس نپرداخته‌است.

۱. معرفی مترجم قصیده «نونیه ابوالفتح بُستی»

ابوالفتح البُستی از ادیبان و شاعران معروف ذواللسانین دوره غزنویان و اواخر قرن چهارم هجری است. مهارت وی در شعر و نثر عربی زبانزد بود (ر.ک؛ صفا، ۱۳۶۹، ج ۱: ۴۵۷). «قصیده نونیه» از آثار معروف اوست که به زبان عربی سروده‌است و بدرالدین جاجرمی از شاعران قرن هفتم هجری آن را به زبان فارسی ترجمه کرده‌است. بدرالدین جاجرمی به سبک عراقی شعر می‌سرود و از ویژگی‌های شعر او، توجه و علاقه وافر او به صنایع بدیعی بود. دیوان برجای مانده از او شامل نزدیک به چهارهزار بیت شعر و منظومه‌ای در اختلاجات است (ر.ک؛ نفیسی، ۱۳۴۴: ۱۶۲). از جمله مهم‌ترین آثار او، ترجمه قصیده «نونیه ابوالفتح بُستی» است که موضوع آن نکوهش دنیاست و بدرالدین آن را در قالب قصیده به فارسی ترجمه کرده‌است (ر.ک؛ پژوهنده، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۵۴۳). دولت‌شاه سمرقندی در کتاب تذکره خود این ترجمه را «بسیار مستعدانه» دانسته‌است (ر.ک؛ سمرقندی، ۱۳۸۲: ۲۱۹). بدرالدین جاجرمی علاوه بر ترجمه اشعار یادشده، پنج بیت نیز از خود به قصیده نونیه افزوده‌است.

۲. مبانی نظری

۲-۱. ترجمه‌ناپذیری شعر

مسئله ترجمه‌ناپذیری شعر از مباحث مهم و مورد توجه مطالعات ترجمه به شمار می‌رود. از دیرباز ترجمه شعر جریان‌های مخالف زیادی به خود دیده‌است و مترجمان پیوسته در معرض هجمه ناقدان بوده‌اند. جاحظ (۲۵۵ ق.) در کتاب *الحيوان* به صراحت معتقد به ترجمه‌ناپذیری شعر است و می‌گوید:

«شعر را نمی‌توان ترجمه کرد و انتقال آن [به زبانی دیگر] روا نیست و هرگاه شعر ترجمه گردد، نظم آن گسیخته می‌شود و وزنش از میان می‌رود و زیبایی آن نیز از میان خواهد رفت و نقطه شگفت‌انگیز آن نیز محو می‌شود و چون سخن منثور خواهد شد و نثری که از ابتدا نثر باشد، زیباتر از نثری است که از تبدیل شعر موزون حاصل شده باشد» (جاحظ، ۱۹۶۵ م، ج ۱: ۷۴-۷۵).

عصفور به نقل از شاعر آلمانی قرن بیستم میلادی، رابرت فراست، می‌گوید: «شعر چیزی است که در ترجمه تباہ می‌گردد» (عصفور، ۲۰۰۹ م: ۱۵۵). به‌راستی که «عمل ترجمه از زبانی به زبان دیگر، دقیقاً خراب کردن یک بناست و انتقال مصالح آن به جای دیگر، برای ایجاد بنایی تازه، و مترجم به اعتبار دانستن زبان، کارش برداشتن مصالح است و انتقال آن مصالح به محل جدید» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۷۶۵). بنابراین، یک شاعر معمار علاوه بر انتقال مصالح (واژگان) به زبانی دیگر، باید فضایی شبیه به محل ساختمان اصلی در زبان مقصد فراهم سازد:

«ترجمان را با جان اثر کار نیست. جان از آن نویسنده می‌ماند؛ او تنها کالبدی دیگر برای این جان می‌سازد تا آن را در آن بدمد، این کالبد بناچار می‌باید از هر سوی و روی، با جان دمیده در آن همساز و دمساز باشد، و گرنه ترجمانی به‌شایستگی انجام نگرفته‌است و این ترجمانی بناچار دور از ترزبانی خواهد بود» (کزازی، ۱۳۷۴: ۳۱).

اگر هم مترجم به‌خوبی از عهده کار برنیاید، اثر مورد نظر همانند پادشاهی خواهد بود که سلطنت و عرش خود را از دست داده‌است (Newmark, 1991: 106). برخی از ناقدان معتقدند که مترجم موفق، مترجمی است که به جای ترجمه، به بازآفرینی شعر مبدأ به زبان مقصد پردازد (ر.ک؛ حامد، ۲۰۱۴ م: ۱۷۹). در این شرایط، ممکن است مترجم دست به تغییرات عمده‌ای از لحاظ انتقال واژگان و ترکیب اثر مبدأ بزند، اما روح اثر حفظ خواهد شد.

قائلان به ترجمه‌ناپذیری شعر دلایل عمده‌ای را برای اثبات اعتقاد خود ارائه می‌کنند که می‌توان به‌طور خلاصه به آن اشاره کرد:

- ویژگی‌های خاص زبانی: هر زبان ویژگی و خصوصیتی دارد که تنها با مطالعه اصل اثر میسر می‌شود (رک؛ هلال، بی تا: ۹۰) و هر اندازه هم مترجم توانمند باشد، ترجمه نمی‌تواند به طور شایسته تأثیر مشابهی که در زبان اصلی دارد، در خوانندگان زبان مقصد نیز ایجاد نماید.

- از مترجم شعر بیش از ترجمه محض، انتظار آفرینش خلاقانه می‌رود (ر.ک؛ نیومارک، ۲۰۰۶م: ۱۰۹). از این رو، مترجم باید احساس هنری سرشار و لطیف داشته باشد تا ترجمه او در زبان مقصد دربردارنده تمام یا بیشتر ویژگی‌های اثر اصلی باشد (ر.ک؛ عنانی، ۲۰۰۰م: ۱۴۷).

- شعر در میان دیگر انواع ادبی، فشردگی و ایجاز بیشتری دارد که نقش و اهمیت واژگان در آن به مراتب بیش از دیگر ژانرهاست (ر.ک؛ نیومارک، ۲۰۰۶م: ۲۶۴-۲۶۵). از این رو، مترجم با گزینش خلاقانه واژگان، سعی در آفرینش ساختاری نو و بدیع با یک مضمون برابر نسبت به زبان مبدأ دارد. این نوع تشخیص و رستاخیز واژه‌ها «نوعی از فشردگی کردن و ایجاز است که از قوانین خاصی تبعیت نمی‌کند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۲۲-۲۳).

- موسیقی، وزن و قافیه: جورج موان معتقد است که «در ترجمه شعر به شعر، ترجمه ترکیب‌های واژگانی ممکن است، اما ترجمه ترکیب‌های عروضی، سبک‌شناختی و شعری چگونه میسر می‌شود؟» (موان، ۲۰۰۲م: ۷۴)؛ زیرا در ترجمه، بیش از توجه به انتقال معنای شاعرانه، باید برای ایجاد شکل شعر تا حد تولید عروض آن تلاش کرد (ر.ک؛ احمدی و اکبری، ۱۳۹۵: ۱۵۰). شاعر باید برای ایجاد برابری کمی و کیفی میان متن اصلی و متن ترجمه به ویژگی‌های وزنی و عروضی نیز توجه داشته باشد و این مسئله، در کنار گزینش قافیه، کمیّت واژگانی و رعایت ترتیب آن‌ها از مسائل چالش‌برانگیز در حوزه ترجمه شعر به شعر به شمار می‌رود.

- عنصر خیال در شعر از بارزترین ویژگی‌های این ژانر ادبی است. شاعر اثری را با قوه خیال و زاویه دید خود خلق می‌کند که مترجم و مخاطب در درک آن زاویه دید و خیال شاعر ناتوان است. شاعر برای همراه کردن مخاطب با خود، از عناصر خیال، مانند مجاز،

تشبیه، استعاره و غیره بهره می‌برد که همگی ریشه در فرهنگ او دارد که حفظ این ریشه‌ها به هنگام ترجمه، مسئله‌ای بس دشوار است (ر.ک؛ عصفور، ۲۰۰۹ م: ۱۵۵). همین کاربرد خلاقانه عناصر خیال، مترجم را که خود در تنگنای وزن و قافیه واقع شده‌است، در محدودیت بیشتری قرار می‌دهد؛ زیرا باید به توضیح، شرح و بسط عناصر خیال به کاررفته در اثر ادبی پردازد که همین امر موجب افزایش متن مقصد و بیگانه شدن با اثر مبدأ می‌شود.

۲-۲. اصل برابری در ترجمه

اصل برابری یا تعادل همواره از مفاهیم اصلی و بحث‌برانگیز نزد نظریه‌پردازان ترجمه بوده‌است. اصل برابری به دنبال اثبات این مسئله است که تا چه اندازه محصول ترجمه به اصل خود نزدیک است. بیکر معتقد است که «برابری» همان ارتباط بین متن مبدأ و متن مقصد است که بر اساس آن بتوانیم ترجمه را انعکاسی واقعی از اثر اصلی بدانیم (ر.ک؛ بیکر، ۲۰۱۰ م: ۱۲۱). در نتیجه، مترجم برای ایجاد وحدت و برابری میان متن مبدأ و مقصد باید علاوه بر منتقل کردن معنا، روح اثر و سبک آن را نیز ترجمه کند (ر.ک؛ عنانی، ۲۰۰۳ م: ۶۴). رعایت برابری به نوعی احترام به متن «دیگری» است که باید اصالت و روح آن به هنگام ترجمه حفظ شود. برابری باید در دو سطح شکل و مضمون محقق شود (ر.ک؛ باسنت، ۲۰۱۲ م: ۵۱).

از آنجا که موضوع این جستار به «برابری شکلی» مربوط می‌شود، باید اذعان نمود که به این برابری در ترجمه شعر (به ویژه شعر به شعر) بیش از ترجمه نثر باید توجه شود. با وجود این، باید توجه داشت که تغییر ساختار در ترجمه شعر اجتناب‌ناپذیر است؛ چراکه «هر زبانی صورت و ساختار زبان‌شناختی خاص خود را دارد و همین تغییر صورت باعث می‌شود که ترجمه نسخه بدل از متن اصلی باشد و نه عین آن» (منافی اناری، ۱۳۹۰: ۸۸).

۲-۳. برابری کمی

فرم و صورت‌های ساختاری همواره در گذر از صافی ترجمه دچار تغییرات عمده‌ای می‌شوند. یکی از این تغییرات، تغییر در کمیّت واژگان به کاررفته در زبان مقصد در مقایسه با زبان مبدأ است.

اصل کمیّت (Principle of quantity) بدین معناست که فرد سخن و اطلاعات (Informative) خود را به شکل مطلوب ارائه دهد و از زیاده‌گویی پرهیزد (ر.ک؛ العبد، ۲۰۰۷ م.؛ ۷۲)؛ به عبارت دیگر، اصل کمیّت، یعنی میزان اطلاعاتی که در فرایند انتقال پیام ارسال می‌گردد. گرایس، از نظریه پردازان حوزه ترجمه، کمیّت را به عنوان نخستین اصل سه‌گانه همکاری چنین تعریف می‌کند: «همکاری و مشارکت خود را بلاغی- خبری و به گونه‌ای شایسته ادا کن و مشارکت خود را بیش از نحو مطلوب ارائه نده» (نیوبرت و شریف، ۲۰۰۸ م.؛ ۱۰۱). این اصل، مترجمان را محکوم به رعایت برابری تمام و کمال میان متن مبدأ و مقصد نمی‌کند، بلکه ترجمه را در مسیری مشخص و در چهارچوبی معین قرار می‌دهد. گرایس در اصل همکاری نه تنها زیاده‌گویی را نهی می‌کند، بلکه قائل به ایجاز در زمانی است که سخن در آن گفته می‌شود. وی معتقد است: «اگر اصل کمیّت به میزان سخن تو بستگی دارد، پس ایجاز (Brevity) نیز به میزان زمانی مرتبط است که آن سخن را بازگو می‌نمایی» (العبد، ۲۰۰۷ م.؛ ۷۳).

هر زبانی اصول مشخص دستوری و واژگانی برای ارائه دارد که استفاده از آن در ضمن همان زبان مشخص شده است. علاوه بر این، کوتاهی یا بلندی یک بیت می‌تواند به عوامل فرهنگی و عادت‌های مردمان صاحب زبان برگردد (ر.ک؛ ابن سینا، ۱۹۵۶ م.؛ ۱۲۵). از این رو، ممکن است که ترجمه‌ها طولانی‌تر و یا کوتاه‌تر از اصل خود باشد، اما مترجمان نباید آزادانه واژگان یا عبارت‌های غیرضروری را به ترجمه خود بیفزایند (ر.ک؛ نیوبرت و شریف، ۲۰۰۸ م.؛ ۱۰۳) و این آزادی عمل نباید موجب فاصله گرفتن مترجم از اصل متن و یا آفرینش اثری متفاوت از متن اصلی شود (ر.ک؛ آل بویه لنگرودی، ۱۳۹۲: ۱۸).

این اصل در ترجمه شعر به شعر حساسیت بیشتری دارد. منظور از برابری کمی در ترجمه شعر این است که «چون شعر به طور طبیعی ایجاز دارد، این ایجاز در ترجمه نیز باید حفظ شود» (هاشمی، ۱۳۷۳: ۸۷). اما رعایت اصل کمیت در شعر نسبت به نثر پیچیده تر به نظر می‌رسد؛ چراکه از مترجم شعر انتظار می‌رود علاوه بر حفظ مضمون، برابری شکلی را نیز مراعات کند. باید توجه داشت که «برابری از حیث تعداد بیت و ارکان عروضی همیشه مطلوب نیست، اما زمانی که شکل و ساختار خارجی دارای دلالت شعری باشد، یعنی اینکه بخشی از شکل هنری شعر باشد، شایسته است که رعایت شود» (عنانی، ۲۰۰۰م: ۱۵۶).

گاهی نیز مترجم به حکم شرایط، مجبور به افزایش یا کاهش ساختار متن ترجمه نسبت به متن مبدأ می‌شود که دلیل آن، وجود تفاوت‌هایی در ویژگی‌های زبانی و نیز اختلاف در چهارچوب‌های زبانی است (ر.ک؛ نیوبرت و شریف، ۲۰۰۸م: ۱۰۱-۱۰۲). تفاوت‌های زبان عربی و فارسی از آنجا اهمیت دارد که بسیاری از دشواری‌هایی که مترجمان در فرایند ترجمه با آن روبه‌رو هستند، از مسئله اختلاف در ویژگی‌های زبانی میان عربی و فارسی سرچشمه می‌گیرد. اما با بررسی این تفاوت‌ها می‌توان نتیجه گرفت که زبان عربی با توجه به ویژگی درون‌نظامی خود قادر است معانی بسیاری را در تعداد کلمات محدود خلاصه نماید. لادمیرال (Ladmiral, J.R) معتقد است که «باید پذیرفت ترجمه می‌تواند بلندتر از متن اصلی باشد. این مسئله در زبان‌هایی مانند زبان فارسی که زبان اطناب است، بیشتر نمود دارد» (مهدی‌پور، ۱۳۹۰: ۵۱).

۳. سطوح تغییر کمیت در ترجمه «نونیه ابوالفتح بُستی» به زبان فارسی

در این جستار، به بررسی کمیت (افزایش و کاهش کمی) خواهیم پرداخت. نمود تغییرات کمی را می‌توان در عنوان‌های زیر مشاهده کرد:

- افزایش: ۱- ترادف، ۲- تغییر شیوه بیان، ۳- برابری عروضی.

- کاهش: ۱- تخفیف، ۲- حذف.

۱-۳. مترادف

وجود «ترادف» کامل درون یک نظام زبانی متصور نیست و هر واژه‌ای معنای منحصر به خود را دارد و در نتیجه، شگفت‌آور نیست اگر بگوییم هیچ گونه ترادفی - در تمام سطوح - در زبان‌های مختلف وجود ندارد (ر.ک؛ الرمانی، ۱۴۰۷ ق.؛: ۲۴ و مختار عمر، ۱۹۹۸ م.؛: ۲۲۷). اما مترجم در بخش‌هایی از ترجمه خود، آنجا که معادل دقیق وجود نداشته باشد، ناگزیر از «ترادف» (Synonymy) استفاده می‌کند (ر.ک؛ نیومارک، ۱۳۹۰: ۱۰۷). نیومارک معتقد است که «ترجمه بدون استفاده از ترادف شدنی نیست؛ چرا که مترجم مجبور است از اصل دقت در تحت‌اللفظی بودن عدول کرده، از ترادف استفاده کند تا بخش‌های مهم‌تر متن، یعنی اجزای تعیین‌گر معنایی را درست‌تر ترجمه کند» (همان).

در ترجمه شعر، علاوه بر دقت در ترجمه واژگان، نباید از اصل زیبایی غافل بود. با استفاده از ترادف می‌توان زیبایی شعر را دوچندان نمود:

«زبان فارسی این امکان را به مترجم می‌دهد که گاهی صرفاً به منظور زیباتر نمودن عبارت یا کاستن از خشکی کلام یک یا چند مترادف برای برخی کلمات جمله بیاورد. کاربرد این شیوه تقریباً نزد همه مترجمان زبردست و نیز مترجمان چند دهه پیش متداول بوده و هست» (کمالی، ۱۳۷۲: ۱۸۱۷).

باید در نظر داشت که مترجمان اغلب به سبب ایجاد برابری و تعادل میان متن مبدأ و مقصد و جبران کاستی‌هایی در معنا و یا آوا از ترادف بهره می‌برند.

استفاده از ترادف در ترجمه نونیه بُستی به زبان فارسی به عوامل زیر برمی‌گردد:

۱-۱-۳. باهم‌آیی

باهم‌آیی، یعنی یکجا آمدن مجموعه واژگانی معین که در چارچوب موضوع یک متن هستند و با یکدیگر ارتباطی تنگاتنگ دارند (ر.ک؛ خطابی، ۲۰۰۶ م.؛: ۲۵). در واقع، «به ارتباط عنصری با عنصر دیگر از طریق نمود مشترک و مکرری که در بافت‌های مشابه

دارند، اطلاق می‌شود» (محمد، ۲۰۰۹ م: ۱۰۵). این عناصر واژگانی در بافت‌هایی با مضمونی واحد در کنار یکدیگر می‌آیند و به یک قلمرو معنایی خاص مرتبط هستند و از آنجا که یکی از ابزارهای انسجام‌آفرین متنی «باهم‌آیی» است (ر.ک؛ آقاگل‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۰۸)، مترجمان نیز برای ایجاد انسجام از باهم‌آیی‌های (= واژگان مترادف بیشتر) متداول در زبان مقصد استفاده می‌کنند. نیومارک معتقد است که «حساسیت به هم‌ایندها زمانی مفید است که با در نظر داشتن هم‌ایندهای زبان مبدأ آن‌ها را به هم‌ایندهای کاملاً واضح موجود در زبان مقصد ربط دهیم» (نیومارک، ۱۳۹۰: ۲۷۹). در اینجا، به نمونه‌های باهم‌آیی و چگونگی افزایش واژگانی در ترجمه شعر نونیه خواهیم پرداخت:

«و یا حریصاً عَلَى الْأَمْوَالِ تَجْمَعُهَا   أَنْسَيْتَ أَنْ سُرُورَ الْمَالِ أَحْزَانُ»
(البُستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۳).

«ای حریصی که کنی جمع همه مال جهان   به‌درستی که سرور زر و سیم احزان است»
(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

«زر و سیم» دو واژه‌ای است که برای انتقال مفهوم «المال» آمده‌است. «زر و سیم» که به نظر می‌رسد معادل مناسبی برای «المال» در زبان شاعر باشد و در زبان فارسی همواره باهم‌آیی دارند. در بیت بعد نیز مترجم از همین واژه استفاده کرده‌است:

«زَعِ الْفُؤَادِ عَنِ الدُّنْيَا وَ زَيْتِهَا   فَصْفُوهَا كَدْرٌ وَالْوَصْلُ هَجْرَانُ»
(البُستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۳).

«دل ز دنیا بگسل، و زر و سیمش زیراک   روشنش تیره و وصلش به صفت هجران است»
(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

با جستجو در دیوان شاعران پارسی، باهم‌آیی «زر و سیم» برای مفهوم «مال، دارایی و...» برای ما آشکار می‌شود؛ به عنوان مثال، سعدی ۹ بار از «زر و سیم» و «سیم و زر» در کنار یکدیگر استفاده کرده‌است (ر.ک؛ صدیقیان، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۱۳۹) و این مسئله نشان‌دهنده باهم‌آیی میان این دو واژه است. شاعران دیگر نیز مانند خیام، مولوی، حافظ و... نیز به دفعات از این دو واژه (در کنار یکدیگر) به معنای «مال، ثروت و دارایی» در اشعار خود بهره برده‌اند.

همچنین، در ترجمه بیت زیر:

«فَالرَّوْضُ يَزْدَانُ بِالْأَنْوَارِ فَاغْمَمَةً وَالْحُرُّ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ يَزْدَانُ»
(البستی، ۱۴۲۷ق: ۳۶).
«زینت مرد خردمند به فضل است و کرم زینت باغ و بساتین به گل و ریحان است»
(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۱).

در این بیت، با افزایش کمی مواجه هستیم. مترجم در اینجا نیز با تبعیت از باهم‌آیی رایج زبان فارسی از «باغ و بساتین» برای انتقال مفهوم «الرّوض» و از «گل و ریحان» برای مفهوم «الأنوار» استفاده کرده‌است. این باهم‌آیی نیز بسیار در اشعار فارسی، از جمله سعدی وجود دارد. از عوامل دیگر افزایش واژگانی در این بیت، به ساختار دو زبان برمی‌گردد آنجا که واژه «الحر» در این بافت به تنهایی می‌تواند معنای «انسان خردمند» را منتقل کند، اما در زبان فارسی ناگزیر برای دوری از التباس باید واژه «مرد» را بدان اضافه کرد.

استفاده مترجم از باهم‌آیی‌های رایج در زبان مقصد از یک سو موجب زیبایی و انسجام بیشتر شعر شده‌است و از سوی دیگر، خواننده با آن ارتباط بهتری برقرار خواهد کرد. اهمیت کار مترجم آنجا مشخص می‌شود که این باهم‌آیی افزون بر ترجمه تمام واژگان بیت عربی آمده‌است. در نتیجه، این افزایش کمی صورت گرفته کاملاً خوشایند و ستوده است.

۲-۳. جبران

گاهی مترجم «در هنگام ترجمه تحت‌اللفظی، نارسایی معنایی، آوایی، استعاری و... مشاهده می‌کند. از این رو، آن نقص را در همان جمله یا در جمله مجاور با ارائه اطلاعات بیشتر جبران می‌نماید» (نیومارک، ۱۳۹۰: ۱۱۵). باید توجه داشت که در ترجمه شعر، ناگزیر روح اثر از بین می‌رود و مترجم برای جبران آن به دنبال راه حل است (ر.ک؛ حامد، ۲۰۱۴م: ۱۸۰). این فرایند را می‌توان در دو سطح از ترجمه نونیه مشاهده کرد.

۳-۲-۱. ریزش آوایی و موسیقایی

تأثیرات آوایی و موسیقایی را نه تنها در شعر، بلکه در جملات و عبارات‌های آهنگین و ضربدار نیز باید در نظر داشت (ر.ک؛ نیومارک، ۱۳۹۰: ۷۴). ترجمه کامل یک واژه، ریتم و ضرب آهنگ نزدیک به محال است و باید بدانیم که نمی‌توان همان واژه به کاررفته در زبان مبدأ را در ترجمه به کار گرفت. لذا «هر اندازه ظرافت اثر ادبی و میزان برخورداری آن از عناصر آوایی بیشتر باشد، انتقال امانت‌دارانه آن به زبان مقصد نیز دشوار است» (انصاری، ۱۳۹۷: ۱۴۸). هرچند در زبان عربی و فارسی به دلیل اشتراکات موجود میان این دو زبان، این مسئله گاهی اتفاق می‌افتد. زبان عربی به علت وجود اشتقاق زبانی به راحتی قادر به آوردن واژه‌های دارای جناس و سجع است.

ابوالفتح بُستی نیز با بهره بردن از این توانمندی، جناس‌های متعددی را در شعر خود استفاده کرده است. نیومارک معتقد است: «ترجمه جناس‌هایی که به وسیله شعرای جناس ساز (علاقمند به جناس) ساخته می‌شود، بسیار دشوار است. اغلب ناگزیر باید از جناس گذشت» (نیومارک، ۱۳۹۰: ۲۸۴). بُستی در ارائه جناس‌های بدیع که از آن به عنوان متشابه یاد می‌شود، پیشگام بود (ر.ک؛ الثعالبی، ۱۹۸۳ م، ج ۴: ۳۴۵). جاجرمی برای جبران ریزش آوایی جناس از ترادف بهره برده است:

«أَحْسِنُ إِلَى النَّاسِ تَسْتَعْبِدُ قُلُوبَهُمْ   فَطَالَمَا اسْتَعْبَدَ الْإِنْسَانَ إِحْسَانٌ»

(البستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۴).

«نیکویی کن که به دل خلق تو را بنده شوند   کآدمی بنده لطف و کرم و احسان است»

(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

بُستی با ارائه جناس «الإنسان / إحصان» علاوه بر ایجاد ضرب آهنگی دلپذیر در مصراع دوم، ایجازی بلیغ در شعرش آورده است. جاجرمی نیز ناگزیر برای وانهادن این ریزش موسیقایی در بیت، از ترادف بهره برده است. این افزایش کمی موجب افزایش موسیقایی مصراع شده، تا به نوعی با طنین خوش‌نوای بیت عربی برابری نماید. همچنین، بیت زیر:

«وَمَنْ يُفْتَشْ عَنِ الْإِخْوَانِ يَقْلِهِمْ فَجُلُّ إِخْوَانِ هَذَا الدَّهْرِ خَوَّانٌ»
(البُستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۶).

«هر که را باز پژوهی تو، به دشمن گیری که به گیتی همه کس خائن و بانقصان است»
(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

جناس «إخوان» و «خوآن»، جاجرمی را بر آن داشته تا از «ترادف» استفاده کند. جاجرمی با توجه به بافت موقعیتی واژگان، از «نقصان» استفاده کرده که معنا را کامل کند و از این رو، ابهام را زدوده و به موسیقی بیت افزوده است. هرچند این افزایش با حذف واژه «إخوان» همراه بوده است. به نظر می‌آید این حذف از زیبایی معنایی بیت کاسته است.

گاهی نیز شاعر با تکرار یک واژه سعی در ایجاد نوعی جناس جایگزین دارد:

«أَحْسِنُ إِذَا كَانَ إِمْكَانٌ وَمَقْدَرَةٌ فَلَنْ يَدُومَ عَلَيَّ الْإِحْسَانُ إِمْكَانٌ»
(البُستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۶).

«نیکویی کن اگر قدرت و امکان باشد که همه وقت نه آن قدرت و آن امکان است»
(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۱).

تکرار «اگرچه از خانواده جناس نیست، ولی به لحاظ نقش موسیقایی می‌تواند همان وظیفه را عهده‌دار شود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۳۰۵). تکرار واژه «آن» به نوعی جبرانی است برای جناس «إحسان / امکان» که آن دو نیز با «الف و نون» ختم شده‌اند. این تکرار هوشمندانه از سوی مترجم، ترجمه را آهنگین و خوش‌نوا کرده است.

۳-۲-۲. از دست رفتن معنا

«جبران معنا» از عوامل دیگری است که مترجم را به آوردن «ترادف» مجبور می‌کند. گاهی یک واژه درون یک زبان، معانی عمیق و ویژه‌ای دارد که مترجم برای توضیح و شرح آن، بیش از یک واژه ارائه می‌دهد؛ به عنوان نمونه:

«وَأَرْعَ سَمْعَكَ أَمْثَالاً أَقْصَلُهَا كَمَا يَفْصَلُ يَأْقُوتُ وَمَرْجَانٌ»
(البُستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۳).

«گوش کن، بشنو امثال جدا کرده ز هم   آنچنان خوب که یاقوت و ذُر و مرجان است»
(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

مترجم برای انتقال مفهوم «ارْع سَمْعَكَ»: عبارت «گوش کن» یا «بشنو» را به تنهایی کافی ندانسته است و هر دو واژه را در یک مصراع به کار برده است و در واقع، رعایت امانت، مترجم را به حشوگویی واداشته است. شایان ذکر است که مصراع دوم نیز «ذُر» به سبب باهم آیی با «ذُر» و «مرجان» به ترجمه افزوده شده است. باهم آیی «ذُر + مرجان» و «ذُر + یاقوت» در ادبیات فارسی نمود گسترده‌ای دارد و مترجم با توجه به این پیشینه و عوامل دیگری که خواهیم گفت، واژه «ذُر» را به بیت افزوده است. در بیتی دیگر نیز مترجم در مواجهه با واژه «الحر» چنین فرایندی را در پیش گرفته است:

«وَكُنْ عَلَى الدَّهْرِ مَعَوَانًا لَدَى أَمَلٍ   يَرْجُو نِدَاكَ فَإِنَّ الْحُرَّ مِعْوَانٌ»
(البُستی، ۱۴۲۷ ق.: ۳۴).
«و آن که دارد به تو امید عطا در گیتی   مددش ده که جوانمرد سخی معوان است»^۲
(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۱۱).

جاجرمی دو واژه «جوانمرد سخی» را جایگزین واژه «الحر» کرده است؛ چرا که در این واژه با توجه به بافت و سیاق موجود در عبارت، مفاهیم زیادی نهفته است و مفهوم بخشش، کرم و جوانمردی در این واژه وجود دارد. از این رو، از دو واژه برای وضوح این معنا بهره برده است. شایان ذکر اینکه «جوانمردی» نیز از واژه‌های پرمعنا در زبان فارسی است. واژه افزوده شده «سخی» نیز از جمله واژگانی است که در ادب و شعر فارسی بسیار استفاده شده است. در جایی دیگر، مترجم واژه «الحر» را با توجه به بافت موقعیتی، به اصطلاح متداول «آزاده» ترجمه کرده است؛ زیرا نیازی به شرح آن نبوده است:

«كُنْ رَيْقَ الْبِشْرِ إِنَّ الْحُرَّ هِمَّتُهُ   صَاحِفَةٌ وَعَلَيْهَا الْبِشْرُ عُنوانٌ»
(البُستی، ۱۴۲۷ ق.: ۳۵).
«تازه‌رو باش که آزاده به همت چو خطی است   که بر آن نامه و خط تازگیش عنوان است»
(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۱).

در جایی دیگر، مترجم برای شرح معنای یک واژه از مترادف استفاده کرده است:

«مَنْ سَأَلَ النَّاسَ يَسَلْ مِنْ غَوَائِلِهِمْ وَعَاشَ وَهُوَ قَرِيرُ الْعَيْنِ جَذْلَانٌ»

(البستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۵).

«هر که یابند ازو خلق سلامت پیوست چشم او روشن و عیش خوش و دل شادان است»

(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

ترکیب «چشم روشن» در زبان فارسی معادل «قریر العین» در زبان عربی است. این واژه در زبان عربی با توجه به بافت، مفاهیم و معانی متعددی به خود می‌گیرد.^۳ در نتیجه، طبیعی است که این ترکیب در زبان فارسی، حتی در قرن هفتم (زمان سرودن ترجمه) ایجاد ابهام نماید. از این رو، مترجم با رعایت امانت و حفظ روح متن، از ترکیب «عیش خوش» برای شرح و رفع ابهام موجود، بهره برده است.

۴. تغییر شیوه بیان

از دیگر عواملی که موجب افزایش کمی واژگانی در ترجمه می‌شود، «تغییر در شیوه بیان یا وارونش» (Variation) است و «این فرایند به معنای تغییر در نقطه نظر، دیدگاه و اغلب به همراه تغییراتی در مقوله ذهنی است» (نیومارک، ۱۳۹۰: ۱۱۲). مترجم در این نوع ترجمه، آزادانه مفاهیمی را که در زبان مقصد آشنا تر به نظر می‌آیند، جایگزین متن اصلی می‌کند. اما نیومارک معتقد است تنها زمانی باید از این فرایند استفاده کرد که «زبان مقصد تن به ترجمه تحت اللفظی نمی‌دهد» (نیومارک، ۱۳۹۰: ۱۱۳).

«تغییر شیوه بیان» در ترجمه نونیه بدرالدین جاجرمی نمودهای مختلفی دارد؛ از جمله:

«لَا تَسْتَشِيرُ غَيْرَ نَدْبِ حَازِمٍ يَقِظٍ قَدْ اسْتَوَى فِيهِ إِسْرَارٌ وَإِعْلَانٌ»

(البستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۸).

«مستشار تو اگر باخبر و هشیار است بی شک از مشورتش^۴ فایده بی پایان است»

(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۱).

در بیت عربی، شاعر می‌خواهد که مشورت با کسی باشد که علاوه بر درایت و هوش سرشار، آشکار و نهانش یکی و نیتش پاک باشد، اما شاعر فارسی در مصراع دوم نتیجه و حاصل مشورت با انسان‌های آگاه را ذکر کرده‌است. علاوه بر آن، در شعر عربی، نهی مستقیم است، اما در فارسی، نهی ارشادگونه مطرح شده‌است. بُستی در این بیت سه ویژگی مهم مشاور را در قالب سه واژه کوتاه «ندب: نجات‌بخش»، «حازم: دوراندیش» و «یَقِظ: هشیار» ارائه داده‌است که اگر جاجرمی می‌خواست، همه آن‌ها را در قالب واژگان فارسی در شعر خود بیاورد، قطعاً به بیش از یک مصراع نیاز پیدا می‌کرد. از این رو، به سبب جلوگیری از افزایش کمی واژگان و حفظ وزن، از ترجمه واژه «حازم» و همین‌طور مصراع دوم صرف نظر کرده‌است.

۵. برابری عروضی

چنان که ذکر شد، رعایت امانت در ترجمه شعر به شعر، به‌ویژه ترجمه شعر کلاسیک، تقریباً غیرممکن است و هر مترجم با وجود تلاش فراوان خود، به متن اصلی خیانت می‌کند (ر.ک؛ أسعد، ۱۹۸۹م: ۳۵)، اما چه بسا بیشترین خیانت در شعر متوجه وزن و ساختار عروضی آن می‌شود. ترجمه به طور طبیعی مستلزم ایجاد تغییر در عروض است؛ چراکه با وجود اختلافات در سبک و نظام وزنی دو زبان، مترجم تلاش می‌کند در وهله اول معنای اصلی و مضمون مورد نظر را به زبان مقصد منتقل کند. باید در نظر داشت که زبان‌ها نه تنها در نظام عروضی، بلکه در نظام آوایی نیز با هم تفاوت دارند که انتقال این تأثیر نیز از سوی مترجم تقریباً غیرممکن است (ر.ک؛ عصفور، ۲۰۰۹م: ۱۵۵)، اما ارزیابی عملکرد مترجم در فرایند ترجمه، ما را با فرایندهایی که مترجم در ترجمه شعر در پیش گرفته آشنا می‌سازد. همچنین، «ترجمه وزن شعری (Metrical Translation) رویکردی است که مترجم در آن به بازسازی ساختار وزنی زبان اصلی در ترجمه می‌پردازد» (باسنت، ۲۰۱۲م: ۱۱۶)، اما باید در نظر داشت که میزان موفقیت مترجم را در این راه، نظام زبانی زبان مقصد و نیز رویکرد و هدف مترجم مشخص می‌کند (ر.ک؛ همان: ۱۱۵).

۱-۵. وزن شعری

بُستی قصیده نونیه خود را در قالب قصیده و وزن «بسیط: مخبون العروض و مقطوع الضرب» (مستفعلن فاعلن، مستفعلن فَعْلُن / مستفعلن فاعلن، مستفعلن فَعْلُن) سروده است که گاهی با زحاف خَبْن، «مستفعلن» اول به «مفاعلن» و «فاعلن» به «فَعْلُن» تبدیل می‌شود. مطلع قصیده چنین است:

وَرِيحُهُ غَيْرَ مَحْضِ الْخَيْرِ خُسْرَانُ	«زیاده المَرءِ فِي دُنْيَاهُ نَقْصَانُ
مَفَاعِلُنْ فَاعِلُنْ مَسْتَفْعَلُنْ فَعْلُنْ	مَفَاعِلُنْ فَاعِلُنْ مَسْتَفْعَلُنْ فَعْلُنْ ^۵
فَإِنَّ مَعْنَاهُ فِي التَّحْقِيقِ فُقْدَانُ	وَكَلِّ وَجْدَانٍ حَظٌّ لَأَثْبَاتٍ لَهُ
(البُستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۳).	
مفاعِلن، فاعِلن، مَسْتَفْعَلُنْ، فَعْلُنْ	مفاعِلن، فاعِلن، مَسْتَفْعَلُنْ، فَعْلُنْ

بدرالدین جاجرمی نیز ترجمه خود را در همان قالب (قصیده) و همان روی (نون) و بر وزن «رمل مخبون محذوف: فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن» سروده است که در رکن اول، بنا بر اختیارات شاعری می‌تواند به جای «فعلاتن»، «فاعلاتن» بیاید و نیز در رکن پایانی، اختیار تسکین رخ می‌دهد؛ یعنی «فَعْلُن» به «فَعْلُن» تبدیل می‌شود که هر دو از اختیارات رایج در شعر فارسی است. باید افزود که اختیار شاعری دیگری نیز ممکن است در این وزن رخ دهد و آن هم تسکین «فعلاتن» به عنوان رکن دوم و سوم و تبدیل آن به «مفعولن» است. البته این اختیار از اختیارات کم کاربرد است.

«هر کمالی که ز دنیاست همه نقصان است	سود کان محض نکویی بُیُودِ خُسْرَانِ است»
فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعْ لُنْ	فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعْ لُنْ
	(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

بحر بسیط از جمله بحور ویژه و طراز اول زبان عربی است که به سبب تناسب نداشتن ترکیب مقاطع آن، مناسب زبان فارسی نیست (ر.ک؛ قهرمانی مقبل، ۲۰۱۶م: ۳۱۲). وزن انتخابی مترجم نیز از جمله وزن‌های پر کاربرد زبان فارسی است که با توجه به آمار إلول ساتن، حدود ۹/۷٪ از اشعار فارسی در این وزن سروده شده‌اند، به طوری که این وزن در

میان وزن‌های پر کاربرد فارسی، جایگاه چهارم را دارد (Elwell-Sutton, 1976: 162). مترجم بر اساس چهارچوبی از پیش تعیین شده، میان دو وزن مقایسه‌ای نمی‌کند؛ چرا که ملاک، پذیرش ضرب آهنگ شعر از سوی مخاطبان زبان است (ر.ک؛ عنانی، ۲۰۰۰م: ۱۴۸-۱۴۹).

از نظر کمیت هجاهای استفاده شده از سوی دو شاعر، ابوالفتح بُستی در قصیده خود در بیت مُصْرَعِ نَخْسْت، سیزده هجا (مفاعِلن فاعِلن، مستفعلن فَعْلُنْ) و در شصت و دو بیت دیگر، مصراع‌های نخست چهارده هجا (مستفعلن فاعِلن، مستفعلن فَعْلُنْ) و مصراع‌های دوم مقفّی سیزده هجا (مفاعِلن فاعِلن، مستفعلن فَعْلُنْ) آمده است که مجموع هجاهای قصیده، تعداد هزار و ششصد و هفتاد و چهار هجاست.

جاجرمی نیز از وزن «فاعلاتن فاعلاتن، فعلاتن فعْلن» که از کمیت هجایی تقریباً نزدیک به تعداد کمی هجاهای به کاررفته در شعر عربی استفاده کرده است. در مصراع مقفّای بیت اول، چهارده هجا (فاعلاتن فاعلاتن فعْلُنْ) و در شصت و دو بیت دیگر سیزده مصراع پانزده هجایی و پنجاه مصراع چهارده هجایی است و مصراع‌های دوم چهارده هجایی آمده است که مجموع هجاهای قصیده، هزار و هفتصد و هفتاد و هفت هجاست.

بنابراین، می‌توان چنین نتیجه گرفت که با وجود تغییرات عمده‌ای که از سوی مترجم در سطوح مختلف، اعم از واژگان، ترکیب‌ها و... انجام شده است و نیز آنچه از اختلاف در نظام زبانی و دستوری دو زبان وجود دارد، اما نزدیک بودن نسبت کمیت هجایی میان شعر مبدأ و مقصد نشان‌دهنده انتخاب آگاهانه وزن شعری مناسب از سوی مترجم بوده است، تا اثر خود را بیش از پیش با اثر اصلی نزدیک و هرچه بیشتر اصل کمیت را در ترجمه خود رعایت کرده باشد.

۲-۵. قافیه

مهم‌ترین چالش ترجمه شعر در وهله اول، ساختار و شکل انعطاف‌ناپذیر نظام وزنی مانند وزن و قافیه است (ر.ک؛ بحرایی، ۲۰۱۶م: ۶). در ادبیات عربی، «قافیه» و در فارسی

«قافیه به همراه ردیف» از ابزارهای اصلی ایجاد موسیقی کناری در شعر است و «قافیه خود یکی از جلوه‌های وزن است و یا بهتر بگوییم، مکمل وزن است؛ زیرا در هر قسمت، مانند نشانه‌ای، پایان یک قسمت و شروع قسمت دیگری را نشان می‌دهد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۵۲).

زبان عربی به دلیل ویژگی اشتقاقی خود به راحتی قادر به آوردن واژه‌های هم‌قافیه است، اما زبان فارسی در قافیه‌سازی مانند زبان عربی توانمند نیست. جاجرمی برای رعایت امانت در ترجمه و نیز حفظ کمیت وزن سی و پنج بار از همان واژه قافیه عربی و ۵ بار از واژه عربی دیگر استفاده کرده است. سلیمان بستانی مترجم *الیاذه (بلیاد)* با بیان اینکه زبان عربی منبع سرشار قافیه در اختیار شاعران قرار داده، معتقد است که به دو سبب در ترجمه شعر از همان واژه زبان مبدأ استفاده می‌شود: «۱- واژه زبان مبدأ از نوع وضع شده و قراردادی باشد. ۲- قافیه‌ای باشد که نتوان از آن صرف نظر نمود» (البستانی، ۲۰۱۱: ۷۰).

برخی از واژه‌های قافیه استفاده شده در ترجمه، ناآشنا و برخی دیگر متداول تر هستند. واژگانی مانند «معوان»، «ثعبان»، «سحبان»، «خطبان (گیاه تلخ و بدبو)» و «سعدان (یک گیاه نیکو)»، ناآشنا و کم کاربرد در ادبیات فارسی و واژگانی دیگر که کاربرد بیشتری دارند، مانند «خسران»، «حقیقت»، «هجران»، «احزان»، «احسان»، «طغیان» و... اما نکته‌ای که باید توجه داشت اینکه این واژه‌ها علاوه بر ورود به شعر به عنوان قافیه، مجموعه‌ای از واژگان مرتبط را نیز با خود همراه می‌کند (ر.ک؛ شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۱۹۳-۱۹۴) و موجب افزایش کمی می‌شود.

جاجرمی از جمله شاعرانی است که ابایی از استفاده از واژگان عربی ندارد. وی از مجموع دویست و هفتاد و چهار بیت شعر (قافیه نون) موجود در کتاب *مونس الأحرار*، صد و سی و نه بار از واژه عربی در موضع قافیه استفاده کرده است که تعداد درخور توجه آن (چهل بار) در همین قصیده ترجمه شده از عربی استفاده کرده است که این خود پایبندی شاعر به متن مبدأ و نیز تلاش شاعر در حفظ کمیت وزن را القا می‌کند.

مترجم در ترجمه خود ناگزیر برای انتقال معنا از یک قافیه در دو بیت استفاده

کرده است که «عیب قافیه از نوع ایطاء جلی» به شمار می آید:

«مَنْ اسْتَعَانَ بِغَيْرِ اللَّهِ فِي طَلَبٍ   فَإِنَّ نَاصِرَهُ عَجْزٌ وَخِذْلَانٌ»

(البستی، ۱۴۲۷ ق.: ۳۴).

«آن که از غیر خدا نصرت و یاری طلبد   یاورش عجز و فروماندگی و خذلان است»

(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

دو بیت پس از آن نیز بدین صورت است:

«مَنْ جَادَ بِالْمَالِ مَالِ النَّاسِ قَاطِبَةً   إِلَيْهِ وَالْمَالُ لِلْإِنْسَانِ فَتَّانٌ»

(البستی، ۱۴۲۷ ق.: ۳۴).

«همه کس مایل مال است و هوادار سخن   مال فتنه است، چنین فتنه شدن خذلان است»

(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

اما در جایی دیگر، مترجم با دو بیت از قصیده مواجه است که قافیه‌هایی تقریباً یکسان دارند. وی برای تکرار نکردن «ایطاء»، دو راه مختلف را در پیش گرفته است. در بیت پانزدهم:

«مَنْ كَانَ لِلْخَيْرِ مَنَاعًا فَلَيْسَ لَهُ   عَلَى الْحَقِيقَةِ إِخْوَانٌ وَأُخْدَانٌ»

(البستی، ۱۴۲۷ ق.: ۳۴).

دو واژه «إخوان وأخدان» در جایگاه قافیه آمده‌اند و مترجم در ترجمه خود یکی از آنان را برای قافیه در نظر گرفته است:

«وآن که او مانع خیر است به تحقیق او را   هیچ کس نبود اگر چند که با إخوان است»

(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

اما در بیت چهل و ششم، مترجم باری دیگر با واژه «إخوان» و مترادف آن «خلان» در موضع قافیه روبه‌روست:

«حَسَبُ الْفَتَى عَقْلُهُ خِلًّا يَعَاشِرُهُ   إِذَا تَحَامَاهُ إِخْوَانٌ وَخُلَانٌ»

(البستی، ۱۴۲۷ ق.: ۳۹).

جاجرمی به سبب دوری از تکرار قافیه (= عیب ایطاء)، جایگاه واژگان قافیه را تغییر داده‌است و این تغییر موجب تغییر در سطح واژگان و معنا شده‌است:

«از جوانمرد چو یارانش به یک سوی شوند خردش یار و ندیم است، که به زیشان است»
(جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۱).

در نتیجه، می‌توان دریافت که قافیه سهم بسزایی در تعیین کمیت بیت شعر دارد. از این روست که مترجم با استفاده حد اکثری از واژگان قافیه شعر اصلی، سعی در ایجاد برابری بیشتر میان شعر مبدأ و مقصد کرده‌است.

۳-۵. ردیف

ردیف در شعر فارسی اهمیت بسزایی در غنا بخشیدن به موسیقی کناری دارد. از آنجا که شاعر پارسی‌گو در ارائه قافیه‌های مناسب ناتوان است، ردیف به کمک موسیقی شعر می‌آید و با ایجاد این همسانی به زیبایی شعر کمک می‌کند (ر.ک؛ محسنی، ۱۳۸۲: ۱۱). از مهم‌ترین ویژگی زبان فارسی که موجب سازگار بودن ردیف در آن می‌شود، «وجود افعال ربطی است که به خودی خود هیچ نقشی ندارند؛ مثلاً در جمله «زید فی الدار» در زبان عربی سه کلمه وجود دارد: «زید - فی - الدار»، اما در زبان فارسی وقتی می‌گوییم «زید در خانه است»، کلمه‌ای اضافی نیز به کار برده‌ایم که عبارت است از «است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۱۳۷).

جاجرمی در ترجمه خود از ردیف «است» پس از تمام قافیه‌ها استفاده کرده‌است. فعل «است» از پرکاربردترین ردیف‌ها در شعر فارسی است و «این امر به ویژگی خاص زبان فارسی برمی‌گردد. ردیف "است" آنگاه که پس از قافیه "â, û, î" بیاید، معمولاً با قافیه درآمیخته می‌شود» (محسنی، ۱۳۸۲: ۷۳).

ردیف اغلب در قالب فعل‌های ربطی از ویژگی‌های نظام زبانی فارسی است؛ زیرا جمله‌ها با فعل پایان می‌یابند. با بررسی ترجمه جاجرمی از نونیه بستی بر ما آشکار می‌گردد که ردیف «است» پس از قافیه در بیست‌وهشت مورد نقش همان خبر در قواعد دستوری

عربی را داشته‌است. در چهارده مورد نیز به دلیل دستور خاص زبان عربی، مثلاً تقدیم جار و مجرور، قافیه در موضع «مبتدای مؤخر» بوده‌است:

«زِيَادَةُ الْمَرْءِ فِي ذُنْيَاهُ نُقْصَانٌ   وَرَبِيحُهُ غَيْرَ مَحْضِ الْخَيْرِ خُسْرَانٌ»
 (البستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۳).
 «هر کمالی که ز دنیاست همه نقصان است   سود کز بهر نکویی بُبُود، خسران است»
 (جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

در واقع، «ردیف» در ترجمه‌های جاجرمی به عنوان گزاره، تکمیل‌کننده نهاد یا همان مبتدای جمله است. در مثالی دیگر نیز این مسئله به وضوح آشکار است. عبارت «سرور المال أحزان» که ترجمه آن به شکل ساده بدین صورت است: «سرور زر و سیم، احزان است»:

«وَيَا حَرِيصاً عَلَى الْأَمْوَالِ تَجْمَعُهَا   أُنْسِيَتْ أَنْ سُرُورَ الْمَالِ أَحْزَانٌ»
 (البستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۳).
 «ای حریصی که کنی جمع همه مال جهان   به درستی که سرور زر و سیم احزان است»
 (جاجرمی، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

در نتیجه، این افزایش واژگانی «است» پس از قافیه در نقش «ردیف»، علاوه بر ویژگی‌های موسیقایی، در واقع، به عنوان گزاره و پایان‌دهنده جمله، در زبان فارسی است، حال آنکه زبان عربی با توجه به ساختار زبانی خود به آن نیازی نمی‌بیند. «ردیف» مترجم را یاری کرده‌است تا به ساده‌ترین شکل ممکن، کمیت واژگانی برابری را نسبت به متن مبدأ بیافریند.

۶. کاهش‌ها

۱-۶. تخفیف

اصل در ساختار جمله فارسی، نگارش و تلفظ واژگان به شکل معیار است، اما گاهی

مؤلف واژگان را با املاء و یا تلفظ مخفف می‌خواند:

«تخفیف یا کاهش‌های آوایی بیشتر در نظم فارسی صورت گرفته‌است و آن به سبب تقیدی است که نظم فارسی به رعایت کمیت هجاهای منظم داشته‌است. در جایی که شاعر ناگزیر از استخدام واژه‌ای در نظم بوده، اما عدم تساوی کمیت هجایی اجازه بهره‌مندی از آن واژه را بدو نداده، از تخفیف استفاده کرده‌است» (وفایی، ۱۳۷۹: ۴۸).

این نوع تغییرات به منظور کوتاه شدن شکل واژه و گاهی نیز به منظور آسانی آن صورت می‌پذیرد (ر.ک؛ برومند سعید، ۱۳۶۳: ۸)، اما زمانی که سخن از ترجمه شعر است، به ویژه ترجمه شعر از عربی به فارسی، اغلب، مترجمان برای حفظ کمیت و ایجاد برابری نسبی میان واژگان مبدأ و مقصد از فرایند تخفیف بهره می‌برند. واژگانی که قابلیت تخفیف دارند، بسیارند و ال‌ول ساتن بسیاری از آنان را با عنوان «جوازات شعری» آورده‌است (Elwell- Sutton, 1976: 209) که البته این تغییرات در ضمن ضرورت‌های وزنی قرار می‌گیرند.

در ترجمه نونیه ابوالفتح بُستی، شاهد دو نوع تخفیف هستیم: الف) تخفیفی که در املاء ظاهر نشده‌است و خواننده با توجه به وزن شعری باید آن را رعایت نماید. ب) تخفیفی که در املائی واژگان ظاهر می‌شود:

«واشْدُدْ یَدِیْکَ بِحَبْلِ اللَّهِ مُعْتَصِمًا   فَإِنَّهُ الرُّكْنُ إِنْ خَانَتْكَ أَرْكَانُ»

(البُستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۴).

«دست درزن تو به حبل‌الله محکم زنه‌ار   کان چورکن است کزو معتبر ارکان است»

(دانش‌پژوه، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

در بیت بالا، مترجم با تخفیف حذف و تبدیل «که این به کان» «چون به چو» و «که از او به کزو»، به میزان درخور توجهی، کمیت واژگان را کاسته‌است، تا علاوه بر انتقال معنا و تساوی کمی، از وزن خارج نشود. علاوه بر این، خواننده شعر باید به پاس داشتن وزن شعر، واژه «الله» (allāh) را «اللّه» (allah) بخواند.

تخفیف در سطح واژگان را می‌توان در ترجمه بیت نخست قصیده نیز مشاهده کرد. مترجم مصرع «وَرَبِحُهُ غَيْرَ مَحْضِ الْخَيْرِ حُسْرَانُ» را به «سود کان محض نکویی نبود، خسران است». این در حالی است که مترجم به سبب حفظ وزن در بیت هفتم و بیست و هشتم این واژه را به صورت غیرمخفف آن «نیکویی» استفاده کرده است. مترجم با بهره‌گیری معنادار از این نوع تخفیف و حذف در ترجمه دیگر ابیات، از جمله ابیات ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۱۲، ۱۳ و... در پی حفظ برابری و توازن کمی واژگان و نیز حفظ وزن شعری بوده است.

۲-۶. حذف

ناقدان افزودن واژه یا عبارت از سوی مترجم را ناروا نمی‌دانستند؛ چراکه ممکن است مترجم به سبب نبود معادل مناسب در زبان مقصد، روی به حذف آورد. ناگفته نماند که ممکن است این حذف تأثیری منفی بر ترجمه بگذارد (ر.ک؛ عبداللطیف هریدی، ۱۹۸۹م: ۱۴). در ترجمه شعر، برخلاف نثر، با توجه به محدودیت‌های وزنی، مترجم ناگزیر پس از حذف بخشی از متن اصلی، جایگزینی برای آن در نظر می‌گیرد. اما واژگان و ترکیب‌های جایگزین نباید با مضمون اصلی بیت فاصله داشته باشد. در ترجمه نونیه ابوالفتح بُستی، جاجرمی آزادانه واژه، ترکیب و یا حتی یک مصرع کامل بُستی را حذف و آن را با مضامین و واژگانی دیگر جایگزین کرده است. این فرایند «تغییر در شیوه بیان یا وارونش» (Variation) است و «به معنای تغییر در نقطه نظر، دیدگاه و اغلب به همراه تغییراتی در مقوله ذهنی است» (نیومارک، ۱۳۹۰: ۱۱۲). در مثال زیر، مترجم با نادیده گرفتن منادا در ابتدای مصراع نخست و قسم و استفهام در آغاز مصراع دوم، با بهره‌گیری از موضوع اصلی، مضمونی مشابه را به بیت افزوده است:

«یا عامراً لخراب الدهر مجتهداً   بالله هل لخراب الدهر عُمرانُ»

(البُستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۳).

«می‌کنی خانه ویران تو به صد جهد آباد   خانه عمر عمارت کن کان ویران است»

(دانش پژوه، ۱۳۴۶: ۶۳۰).

به‌رغم تغییرات صورت گرفته، معنای مورد نظر شاعر به طور کامل منتقل شده‌است و به نوعی تفسیر و تأویل از جانب جاجرمی است. شایان ذکر است که تبدیل مصدر «عامراً» به فعل «می‌کنی» از نمودهای افزایش کمی در ترجمه است. رهایی مترجم در بیتی دیگر، نسبت به متن تا آنجا پیش می‌رود که کمتر از ۲۰٪ واژگان متن اصلی در ترجمه دیده می‌شوند. جاجرمی تنها به انتقال معنای اصلی اکتفا کرده‌است و انتخاب واژگان او کاملاً آزادانه بوده‌است:

«لا تَسْتَشِرْ غَيْرَ نَدْبٍ، حَازِمٌ، يَقْظِ قَدْ اسْتَوَى فِيهِ إِسْرَارٌ وَإِعْلَانٌ»
 (البُستی، ۱۴۲۷ ق: ۳۸).
 «مستشار تو اگر باخرد است و هشیار بی‌شک از مشورتش فایده بی‌پایان است»
 (دانش پژوه، ۱۳۴۶: ۶۳۱).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، به بررسی کمیّت به عنوان یکی از اصول ارزیابی ترجمه شعر از عربی به فارسی پرداخته شد. پس از بررسی ترجمه قصیده نونیه ابوالفتح بُستی از دیدگاه برابری کمی، نتایج زیر به دست آمد:

- مترادف: یکی از دلایل افزایش واژگانی متن مقصد نسبت به متن اصلی، استفاده مترجم از واژگان مترادف است. این فرایند به دلایل زیر از سوی مترجم صورت می‌پذیرد:
 ۱- باهم‌آیی‌های رایج در زبان مقصد؛ یعنی برخی از کلمات به گونه‌ای درهم تنیده شده‌اند که جدا شدن آن‌ها از یکدیگر متصور نیست.

۲- مترجم در برخی شرایط برای جبران از دست رفتن معنا و یا جبران ریزش آوایی و موسیقایی از مترادف استفاده می‌کند تا به این صورت، نسبت به متن اصلی وفاداری بیشتری داشته باشد. مترجم هر زمان که بتواند ضمن ارائه مترادف‌های زیبا، برخی از واژگان و ترکیبات متن اصلی را قربانی نکند، موفق بوده‌است؛ چراکه ارائه مترادف‌ها با افزایش کمیّت بیت شعری همراه می‌شود. در این زمینه، جاجرمی موفقیت نسبی داشته‌است.

- برابری در وزن شعر: مترجمی موفق است که ساختار وزنی و عروضی مناسبی را برای ترجمه برگزیند. هر دو شاعر از وزن شعری پرکاربرد و طراز اول در زبان خود استفاده کرده‌اند. بررسی عروضی نشان می‌دهد که گزینش این وزن از سوی مترجم تصادفی نبوده است؛ چراکه با شمارش هجاهای دو قصیده، تفاوت چشمگیری میان هجاهای دیده نمی‌شود. اما با وجود تلاش مترجم، همچنان کمیّت فارسی نسبت به عربی غالب است و این مسئله از تفاوت نظام زبانی مبدأ و مقصد و نیز میل زبان فارسی به اطناب سرچشمه می‌گیرد.

- قافیه: حفظ قافیه‌های شعر مبدأ از تلاش‌های مترجم برای حفظ کمیّت وزن بوده است؛ چراکه همواره کمبود قافیه نزد شاعر پارسی موجب طولانی کردن وزن می‌شود. مترجم بیش از ۷۵٪ قافیه‌های زبان مبدأ را در زبان مقصد حفظ کرده است که این موضوع با تلاش شاعر در حفظ برابری معنایی و کمیّ میان شعر مبدأ و مقصد ارتباط مستقیم دارد.

- ردیف: جاجرمی با استفاده از ردیف «است» که خود از پرکاربردترین ردیف‌های زبان فارسی است، در واقع، مبتدا و خبرهای قافیه‌های عربی را با آوردن فعل ربطی «است» تکمیل کرده است. افزایش واژه «است» در ترجمه از سوی مترجم به سبب ویژگی نظام زبان فارسی است. این مسئله به مترجم کمک شایانی در حفظ انسجام متنی و جبران تنگناهای قافیه در زبان مقصد کرده است.

- کاهش‌ها: مترجم در شعر، برخلاف نثر، نمی‌تواند بدون آسیب به ساختار وزنی شعر، اقدام به حذف کامل یک واژه یا ترکیب در اثر خود کند. در نتیجه، یا اقدام به تخفیف و یا جایگزینی موارد محذوف می‌کند. جاجرمی نیز از هر دو روش در ترجمه خود استفاده کرده است. هر اندازه که «تخفیف» عملی پسندیده و معمول در شعر فارسی است، حذف و جایگزینی محتوا، نکوهیده و به دور از امانت است. مترجم نیز به طور خلاقانه با جایگزین کردن واحدهای معنایی محذوف، کمترین ضرر را متوجه شکل و محتوای ترجمه کرده است.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- منظور از تحلیل مقابله‌ای، «بررسی کلی یا جزئی مسائل زبان‌شناختی دو زبان در فرایند ترجمه برای ارزیابی تفاوت‌هاست» (بیکر، ۲۰۱۰م: ۶۹).
- ۲- در نسخه کتاب، «جوانمرد سخن» آمده، اما با توجه به معنا و رجوع به تصحیح دانش‌پژوه، ترجمه تصحیح شد (ر.ک؛ دانش‌پژوه، ۱۳۴۶: ۶۳۰).
- ۳- ر.ک؛ ابن‌الرسول، کاظمی نجف‌آبادی: «بررسی معناشناختی ترکیب "فِرة العین" و معادل‌های فارسی آن». پژوهش‌های شناختی قرآن. ش ۲. ۱۳۹۲. صص ۱-۲۰.
- ۴- در تصحیح دانش‌پژوه، «معدلتش» آمده‌است که با توجه به متن اصلی و تصحیح طیبی اصلاح شد.
- ۵- این بیت تصریح دارد. از این رو، رکن پایانی مصراع اول به صورت «فَعْلُنْ» آمده‌است، در حالی که اصل آن «فَعْلُنْ» است و در دیگر مصراع‌های نخست به شکل اصلی خود آمده‌است.
- ۶- مردی از قبیله بنی‌وائل و نماد بلیغ بودن در زبان و فرهنگ عربی است. سعدی نیز بیتی در این مضمون می‌گوید:
 «توان در بلاغت به سحبان رسید   نه در کنه بی چون سحبان رسید»
 (سعدی شیرازی، ۱۳۵۹: ۳).

منابع

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۰). «ترجمه اشعار کهن فارسی به عربی». *مقالات و بررسی‌ها*. ش ۶۹. صص ۱۶۳-۱۷۶.
- آقاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۹۰). *تحلیل گفتمان انتقادی*. چ ۲. تهران: علمی فرهنگی.
- آل بویه لنگرودی، عبدالعلی. (۱۳۹۲). «چالش‌های ترجمه شعر از عربی به فارسی (با

- بررسی اشعاری از نزار قبانی. بدر شاکر سیاب و نازک الملائکه). «**پژوهش های ترجمه در زبان و ادبیات عربی**». ش ۷. صص ۱۳-۴۰.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۹۵۶م. / ۱۳۷۶ق.). **جوامع علم الموسيقى**. تحقیق زکریا یوسف و تصدیر و مراجعة احمد فؤاد الإهوانی و محمود أحمد الحنفی. القاهرة: نشر وزارة التربية والتعليم.
- احمدی، معصومه و بیتا اکبری. (۱۳۹۵). «کارایی موسیقی در بازنهش ریزش های معنایی و وزنی ترجمه شعر». **پژوهش های زبان شناسی تطبیقی**. ش ۱۱. صص ۱۴۷-۱۵۷.
- أسعد، سامیه. (۱۹۸۹م.). «ترجمة النص الأدبی». **مجلة عالم الفكر**. ع ۴. صص ۸۸۷-۹۰۸.
- انصاری، نرگس. (۱۳۹۷). «وفاداری، بازآفرینی یا آفرینش ادبی در ترجمه شعر (بررسی مقابله ای شعر جامی و شعر فرزددق در مدح امام سجاد^(ع))». **پژوهش های ترجمه در زبان و ادبیات عربی**. ش ۱۸. صص ۱۳۹-۱۷۰.
- باسنت، سوزان. (۲۰۱۲م.). **دراسات الترجمة**. ترجمة فؤاد عبد المطلب. دمشق: منشورات الهيئة العامة السورية للكتاب.
- بحراوی، حسن. (۲۰۱۶م.). **مقارعة المستحيل؛ دراسات فی ترجمة الشعر**. الشارقة: دائرة الثقافة والإعلام.
- برمان، أنطوان. (۲۰۱۰م.). **الترجمة والحرف أو مقام البعد**. ترجمة عزالدین الخطابی. ط ۱. بیروت: المنظمة العربية للترجمة.
- الباستانی، سلیمان. (۲۰۱۱م.). **الإلياذة هوميروس**. القاهرة: الكلمات.
- برومند سعید، جواد. (۱۳۶۳). **دگرگونی های واژگان در زبان فارسی**. ج ۱. تهران: توس.
- البُستی، أبوالفتح. (۱۴۲۷ق.). **قصيدة عنوان الحكم**. ط ۵. بیروت: شركة دار البشائر الإسلامية.
- بیکر، منی. (۲۰۱۰م.). **موسوعة روتلج لدراسات الترجمة**. ترجمة عبدالله بن حمد الحمیدان. الرياض: جامعة الملك سعود.
- پژوهنده، لیل. (۱۳۶۷). «بدرالدین جاجرمی». **دائرة المعارف بزرگ اسلامی**. ج ۱۱. صص ۵۴۶-۵۴۵.

- الثعالبی، ابو منصور. (۱۴۰۳ق./۱۹۸۳م.). *تیممة الدهر فی محاسن أهل العصر*. شرح و تحقیق مفید محمد قمیحه. ج ۴. ط ۱. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- الجاجرمی، محمد بن بدر. (۱۳۵۰). *مونس الأحرار فی دقائق الأشعار*. با مقدمه علامه محمد قزوینی و اهتمام میر صالح طیبی. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- الجاحظ، عمرو بن بحر. (۱۹۶۵م./۱۳۸۴ق.). *الحيوان*. تحقیق عبدالسلام هارون. القاهرة: مطبعة مصطفى البابي.
- حامد، خالدة. (۲۰۱۴م.). *فی الشعر وتوحيده*. ط ۱. بیروت: منشورات دار الجمل.
- خطابی، محمد. (۲۰۰۶م.). *لسانبات النص: مدخل إلى إنسجام النص*. ط ۲. بیروت: دار البيضاء، المركز الثقافي.
- خیام، عمر. (۱۳۵۴). *رباعیات خیام*. تصحیح محمد علی فروغی. تهران: امیر کبیر.
- دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۴۶). «ترجمه قصیده نونیه عنوان الحکم». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*. ش ۵۷ و ۵۸. صص ۶۲۹-۶۳۹.
- الرادویانی، محمد بن عمر (۱۹۴۹م.). *ترجمان البلاغه*. تصحیح و حواشی احمد آتش. استانبول: چاپخانه ابراهیم خروس.
- رحیمی خویگانی، محمد و الآخرون. (۱۳۸۹). «الترجمة عند الأدباء والبلاغیین الفرس القدماء». *مجله الجمعية الإيرانية للغة العربية وآدابها*. ع ۴۰. صص ۷۸-۵۹.
- الرماني، علی بن عیسی. (۱۴۰۷ق./۱۹۸۷م.). *الألفاظ المترادفة المتقاربة المعنى*. تحقیق فتح الله صالح علی المصری. الإسكندرية: دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع.
- سعدی، مصلح الدین. (۱۳۵۹). *بوستان*. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی. تهران: چاپخانه خواجه.
- سمرقندی، دولت‌شاه. (۱۳۸۲). *تذکرة الشعراء*. به اهتمام و تصحیح ادوارد براون. تهران: اساطیر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۱). «در ترجمه ناپذیری شعر». *ایران شناسی*. ش ۵۶. صص ۷۴۳-۷۴۹.
- صدیقیان، مهین دخت. (۱۳۷۸). *فرهنگ واژه‌نمای غزلیات سعدی به انضمام فرهنگ*

- بسامدی (بر اساس غزلیات سعدی). تصحیح حبیب یغمایی. چ ۱. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج ۱. چ ۱۰. تهران: فردوس.
- _____ . (۱۳۹۱). *موسیقی شعر*. چ ۱۳. تهران: نشر آگه.
- العبد، محمد. (۲۰۰۷م). *العبارة والإشارة؛ دراسة فی نظریة الإتصال*. ط ۱. القاهرة: مكتبة الآداب.
- عصفور، محمد. (۲۰۰۹م). *دراسات فی الترجمة ونقدها*. ط ۱. الأردن: دار الفارس.
- علوی، فریده. (۱۳۷۸). «ایجاز و مشکلات ترجمه آن». *پژوهش ادبیات معاصر جهان*. ش ۱۰۷. صص ۴۷-۵۶.
- عنانی، محمد. (۲۰۰۰م). *فن الترجمة*. ط ۵. القاهرة: الشركة المصرية العالمية للنشر- لونجمان.
- _____ . (۲۰۰۳م). *نظریة الترجمة الحديثة؛ مدخل إلى مبحث دراسات الترجمة*. ط ۱. القاهرة: الشركة المصرية العالمية للنشر- لونجمان.
- غنیمی هلال، محمد. (لاتا). *الأدب المقارن*. بیروت: دار العودة.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۳۵). *شاهنامه*. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: کتابخانه و مطبعة بروخیم.
- قهرمانی مقبل، علی اصغر. (۲۰۱۶م). *النظام الشعری بین العربیة والفارسیة وزناً وقافیة ونمطاً؛ دراسة مقارنة*. ط ۱. بیروت: جامعة القديس يوسف/ بوشهر: دانشگاه خلیج فارس.
- _____ . (۱۳۹۰). «واحد وزن در شعر عربی و فارسی». *ویژه‌نامه فرهنگستان (ادبیات تطبیقی)*. ش ۳. صص ۴۲-۶۵.
- قهرمانی مقبل، علی اصغر و آمنه فروزان کمالی. (۲۰۱۶م). «الردیف من خصائص الشعر الفارسی ومدى تأثيره فی الأدب العربی». *المشرق*. السنة التسعون. الجزء الثاني. صص ۵۴۸-۵۱۷.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۴). *ترجمانی و تروزیانی (کندوکاوی در هنر ترجمه)*. چ ۱. تهران: جامی.

- کمالی، محمدجواد. (۱۳۷۲). «حذف و اضافه در ترجمه». *مترجم*. س ۳. ش ۱۱ و ۱۲. صص ۱۶-۳۱.
- محسنی، احمد. (۱۳۸۲). *ردیف و موسیقی شعر*. ج ۱. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- محمد، عزة شبل. (۲۰۰۹م.). *علم لغة النص*. ط ۲. القاهرة: مكتبة الآداب.
- مختار عمر، أحمد. (۱۹۹۸م.). *علم الدلالة*. ط ۵. القاهرة: عالم الكتب.
- مک، بیت. (۱۳۷۳). «ملاحظاتى درباره ترجمه شعر». ترجمه سید محمدرضا هاشمی. *مترجم*. ش ۱۳ و ۱۴. صص ۵۰-۵۶.
- مونان، جورج. (۲۰۰۲م.). *علم اللغة والترجمة*. ترجمه أحمد زکریا ابراهیم. ط ۱. القاهرة: المجلس الأعلى للثقافة.
- منافی اناری، سالار. (۱۳۹۰). «افزایش، کاهش و تطابق در ترجمه‌های انگلیسی اشعار حافظ». *مطالعات ترجمه*. س ۹. ش ۳۵. صص ۸۷-۱۰۰.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۹۰). *مثنوی معنوی*. تصحیح رینولد ا. نیکلسون. ج ۵. تهران: هرمس.
- مهدی‌پور، فاطمه. (۱۳۹۰). «ژان - رنه لادمیرال: قضایایی برای رویارویی با مشکلات ترجمه». *کتاب ماه ادبیات*. ش ۱۶۵. صص ۴۸-۵۲.
- نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری*. تهران: چاپ میهن.
- نیومارک، پیتر. (۱۳۹۰). *دوره آموزش فنون ترجمه*. ترجمه دکتر منصور فهیم و سعید سبزیان. ج ۳. تهران: نشر رهنما.
- _____ . (۲۰۰۶م.). *الجامع فی الترجمة*. ترجمه حسن غزاله. ط ۱. بیروت: دار ومکتبة الهلال.
- نیوبرت، آلبرت و غریغوری شریف. (۲۰۰۸م.). *الترجمة وعلوم النص*. ترجمه محیی‌الدین حمیدی. ط ۲. الرياض: جامعة الملك سعود.
- هاشمی، سید محمدرضا. (۱۳۷۳). «ملاحظاتى درباره نقد ترجمه شعر با نگاهی به ترجمه شعر "سفر بیداران"». *مترجم*. ش ۱۶. صص ۸۶-۹۳.

هریدی، محمد عبداللطیف. (١٩٨٩م.). *فن الترجمة الأدبية: دراسة نقدية تطبيقية على النصوص من التركية. لا طبعة: لا مكان.*

Elwell- Sutton and Laurence Paul. (1976). *The Persian Metres*. 1th Ed. Cambridge: Cambridge University Press.

Ladmiral, J.R. (1994). *Traduire: Theoreines Pour la Traduction*. Gallimard.

Newmark, Peter. (1991). *About Translation*. Cleved: Nmulti-Lingual Mallers.